


## ЕКОНОМІКА

УДК 338.40.02:338.242.4.025.2(1-22)

JEL Q12, G38, H73

## Удосконалення інструментів державної підтримки розвитку фермерських господарств, як складової соціального капіталу сільських територій

Виборна В.Д. *Білоцерківський національний аграрний університет* Виборна В.Д. E-mail: viktoriia.vyborna@gmail.com

Виборна В. Д. Удосконалення інструментів державної підтримки розвитку фермерських господарств, як складової соціального капіталу сільських територій. Економіка та управління АПК. 2022. № 1. С. 109–119.

Vyborna V. Improving the instruments of state support for farms development as a component of rural areas social capital. AIC Economics and Management. 2022. № 1. PP. 109–119.

Рукопис отримано: 01.04.2022 р.  
Прийнято: 20.04.2022 р.  
Затверджено до друку: 24.06.2022 р.

doi: 10.33245/2310-9262-2022-172-1-109-119

У статті розглянуто заходи з удосконалення державної підтримки фермерських господарств як складової соціального капіталу сільських територій. Доведено, що фермерські господарства мають слабку позицію у ринковому середовищі внаслідок особливостей їх економічної природи, що потребує використання дієвих інструментів державної підтримки.

Систематизовано інструменти державної підтримки розвитку фермерських господарств у провідних країнах, яка спрямована на підтримку їх доходів, страхування ризику діяльності, сприяння збуту продукції тощо. Доведено необхідність у розробці регіональних програм підтримки малих фермерських господарств-виробників «нішевих» сільськогосподарських культур, які б передбачали компенсацію матеріальних витрат на її виробництво у розмірі 50 % від величини нормативів затрат. Розроблено порядок надання такої підтримки та визначено можливості фінансового забезпечення за принципом співфінансування об'єднаної територіальної громади і державних органів у співвідношенні 50:50.

Доведено доцільність державної підтримки фермерів-початківців на основі надання гранту на створення сімейної тваринницької ферми. Систематизовано критерії, яким має відповідати фермер-початківець, щоб бути допущеним до конкурсу та основні документи для подання. Фінансову основу програми підтримки розвитку фермерських господарств з виробництва тваринницької продукції мають складати кошти місцевих об'єднаних територіальних громад та державного бюджету у співвідношенні 30:70. Визначено, максимальний розмір гранту на розвиток сімейної тваринницької ферми має становити: для розведення великої рогатої худоби м'ясного та молочного напрямів – не більше 60 %, свиней та птиці – 50 % від нормативних витрат, термін надання гранту 24 місяці.

Аргументовано, що одним із напрямів формування соціального капіталу сільської території є розвиток соціального партнерства фермерських господарств із різними стейкхолдерами. Із цією метою запропоновано розвиток програми шкільного харчування у сільських територіях, на основі якої буде забезпечено якісне й безпечне харчування дітей шкільного віку, створення нового каналу продажу виробленої продукції фермерами та інші позитивні аспекти у розвитку сільської території.

**Ключові слова:** фермерські господарства, державна підтримка, регіональна підтримка, грантова підтримка, соціальний капітал, сільська територія.

**Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень.** Формування багатуокладної економіки зумовило масове створення малих форм господарювання у сільському господарстві та розвиток такої організаційної форми як фермерське господарство, роль якого є значною щодо забезпечення працевзятості на селі, підвищення доходів сільського населення та формування товарної пропозиції окремих видів сільськогосподарської продукції. Фермерські господарства довели свою життєздатність у результаті властивих їм економічної відособленості та свободи, сімейної основи, високої адаптивності щодо зовнішніх умов функціонування, що створює мотивацію до високоефективної праці. Однак низький рівень розвитку їх матеріально-технічної бази, переважання екстенсивних технологій сільськогосподарського виробництва та великі затрати праці помітно знижують їх конкурентоспроможність на висококонкурентних ринках сільськогосподарської продукції, обмежують можливості розвитку й нарощення людського капіталу сільської території. За таких умов постає об'єктивна необхідність створення сприятливого середовища функціонування фермерських господарств, зорієнтованого на підвищення їх конкурентоспроможності в умовах євроінтеграції та забезпечення сталого розвитку сільської території у межах формування збалансованої аграрної структури економіки.

Формування багатуокладної економіки сприяло масовому створенню малих форм господарювання в сільській місцевості. Зокрема набула розвитку така організаційно-правова форма як фермерське господарство, роль якого доволі значна у вирішенні проблем зниження безробіття на селі, підвищення доходів населення і виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції. Однак дослідження показали, що фермерські господарства без підтримки з боку держави у своїй виробничій діяльності зіткнулися з чинниками, що стримують їх розвиток, зокрема: невизначеність юридичного статусу, особливо сімейних фермерських господарств, недостатнє інформаційно-консультаційне обслуговування, низька кваліфікація і вузька спеціалізація більшості керівників фермерських господарств, невирішеність земельного питання, високі ставки по кредитах комерційних банків, небажання молоді займатися агробізнесом тощо.

Очевидно, що забезпечення зростаючої динаміки у розвитку фермерських господарств позитивно впливатиме на формування соціального капіталу сільської території. Зарубіжні науковці у своїх дослідженнях вивчають різно-

бічні питання щодо формування соціального капіталу на селі та його впливу на можливості і фінансово-економічні показники діяльності фермерського господарства. Зокрема, у дослідженні [1] доводиться вплив соціального капіталу на впровадження інноваційних розробок у виробничу діяльність у сільському господарстві, оскільки це потребує доступу до таких ресурсів як знання, фінансові ресурси, навчання та різні види підтримки. У статті наголошується на необхідності створення мереж підтримки через призму соціального капіталу, доступного для фермерів у різних видах.

Заслужують на увагу вітчизняної практики результати досліджень, присвячених пошуку способів раціонального поєднання природного та соціального капіталу у сільськогосподарському виробництві [2], що зумовлено обмеженістю сільськогосподарських угідь та необхідністю забезпечувати підвищення їх якості. Крім цього, сільське господарство є залежним від екстремальних погодних умов та інших екологічних небезпек, концепції ризику та стійкості мають вирішальне значення для підтримки довгострокового добробуту фермерського господарства. З огляду на це, автори пропонують використовувати інтегрований, системний процес моделювання, щоб об'єктивно визначити вплив природного та соціального капіталу на ризики, стійкість і добробут ферми.

Зарубіжними науковцями встановлено також вплив соціального капіталу на залучення позикового капіталу фермерами як із офіційних, так і неформальних джерел [3]. Доведено, що такий елемент соціального капіталу як дружба та родинні зв'язки позитивно впливає на спроможність фермерських домогосподарств отримувати офіційні позики, а також на здатність фермерських домогосподарств отримувати неформальні позики.

Розглянемо низку публікацій щодо впливу соціального капіталу на результуючі показники функціонування фермерського капіталу. Зокрема, окремі дослідження доводять вплив соціального капіталу на продуктивність ферми на основі детального вивчення таких його складових: величина активів, вік голови домогосподарства, освіта, стать, розмір ферми, землеволодіння, відсоткова ставка за позикою, які впливають на ймовірність участі в соціальних групах [4]. Крім цього, науковцями зроблено висновок про те, що накопичення соціального капіталу позитивно впливає на технічну ефективність ферми та впровадження екологоощадних технологій, що сприяє досягненню національних та глобальних цілей сталого розвитку [5].

Подібну позицію простежуємо у чеських та польських дослідників, які також довели вплив соціального капіталу на економічні показники розвитку фермерського господарства. Зокрема, у статті [6] доведено, що сільськогосподарське виробництво характеризується дуалістичною структурою, тобто приватні фермери, з одного боку, та корпоративні ферми з іншого, у якому соціальний капітал є важливим чинником, що визначає дохід фермерського господарства. Важливість соціального капіталу в забезпеченні регіональної конкурентоспроможності підтверджено у статті [7] та розраховано, що підвищення конкурентоспроможності на 1 % забезпечує збільшення валового внутрішнього продукту (ВВП), на душу населення – на 0,53 %, а збільшення інтелектуального капіталу на 1 % сприяє підвищенню конкурентоспроможності на 0,47 %. Крім цього, розвиток фермерства сприяє створенню додаткових робочих місць на селі, що є актуальним для нашої країни, це позитивно впливає на посилення значущості таких елементів соціального капіталу як довіра, репутація [8]. Саме тому на сьогодні постає необхідність у розгляді напрямів щодо активізації розвитку фермерських господарств як складового елементу формування соціального капіталу сільської території, зокрема, дієвих інструментів державної підтримки.

**Метою дослідження** є узагальнення теоретичних засад функціонування фермерських господарств та розроблення практичних рекомендацій щодо підвищення дієвості державної підтримки їхнього розвитку в напрямі формування соціального капіталу на селі.

**Матеріал та методи дослідження.** У процесі дослідження використано загальнонаукові та спеціальні методи економічних досліджень, зокрема: системний підхід – за вивчення зв'язків між явищами і процесами в системі функціонування фермерських господарств, їх впливу на розвиток сільської території та формування соціального капіталу; діалектичний та абстрактно-логічний – за проведення теоретичних узагальнень, визначення завдань дослідження, формування висновків. Абстрактно-логічний метод використано за обґрунтування інструментів державної підтримки фермерських господарств.

**Результати дослідження та обговорення.** Насамперед розглянемо економічну природу фермерських господарств, що дозволить зрозуміти їх вплив на формування складових соціального капіталу сільських територій. Зокрема, американський дослідник Дж. Етек, який займався вивченням фермерського господарства, в монографії «На своїй

власній землі: сільське господарство Півночі до Громадянської війни» зазначав: «Головною турботою фермера є забезпечення, по крайній мірі, основних потреб свого домогосподарства. Це першочергове завдання... Земля, фермерський капітал, праця членів домогосподарства забезпечують фермерському господарству деяку економічну безпеку, яка недоступна городянам» [9]. Цікавою є думка Дж. Скотта, який у статті «Зброя слабких: звичайні форми опору» зазначав, що «страх перед голодом пояснює багато особливостей технічної, соціальної і моральної організації сільського співтовариства, в тому числі його стійкість». На думку науковця, спроби розглядати діяльність селянина, ставлячи на чільне місце його підприємницький інтерес або його місце в політичній організації суспільства, мало що пояснюють в цій діяльності. Важливо пам'ятати, що фермерство – це не тільки підприємницька форма господарської діяльності, це ще і спосіб життя. Етика існування і прожитку, етика «виживання найслабшого» (subsistence ethic). Саме за такою позицією дослідник пропонує аналізувати основні селянські проблеми [10].

Важливе значення має фермерство в забезпеченні продовольчої безпеки країни. Нині цьому питанню приділяють значну увагу в багатьох країнах світу. Швейцарія забезпечила рівень продовольчої безпеки в межах 80 %. Відповідно вона сплачує своїм фермерам за вироблене зерно в чотири рази більше від його ціни на світовому ринку. За статистичними даними, надвеликих ферм налічується лише 47 тис., або 2,4 % від загальної їх кількості в США, і вони реалізують 46 % товарної продукції від загального обсягу продажів.

Державне втручання в ринковий механізм у сільському господарстві є об'єктивно обґрунтованим, оскільки спостерігається низький рівень цін на продукцію фермерських господарств порівняно із сільськогосподарськими підприємствами інших організаційно-правових форм господарювання, а також доходів зумовлений конкурентним проявом ринків сільськогосподарської продукції, низькою еластичністю попиту на більшість продуктів харчування за низьких доходів. Фермерські господарства взаємодіють із кінцевим споживачем через систему продовольчого маркетингу, де домінує олігополія, обсяги виробництва і ціни швидко підлаштовуються до змін попиту споживачів, здебільшого переробних підприємств, при цьому використовують найрізноманітніші способи стимулювання збуту, а кінцеві ціни на продовольство значною мірою контролюють.

Ефективний розвиток фермерських господарств, що досягається на основі гнучкої адаптації господарюючого суб'єкта до ринкових умов, неможливо забезпечити без удосконалення інструментів організаційно-економічного механізму, де важливе значення має державна підтримка. Дослідженням встановлено, що наявні нині інструменти організаційно-економічного механізму розвитку фермерських господарств недостатньо ефективні та потребують удосконалення. Водночас, розвиток фермерських господарств потребує використання системного підходу до обґрунтування перспектив їх функціонування у напрямі формування драйверів соціального капіталу сільських територій. У зв'язку із цим постає об'єктивна необхідність дослідження тих напрямів розвитку ФГ, які забезпечать підвищення ефективності їх функціонування й максимально можливу реалізацію економічних інтересів усіх суб'єктів ринкових відносин.

Вважаємо, що державна підтримка ФГ також є необхідною з огляду на те, що сільськогосподарська продукція та продовольство є соціальними і стратегічними товарами [11]. Очевидно, що головним завданням держави є сприяння забезпеченню населення продовольством за прийнятними цінами, щоб створити соціальну стабільність і зміцнити позиції нашої держави у світі. Крім цього, у нинішніх умовах малий і середній агробізнес – це не лише виробництво сільськогосподарської сировини та продовольства, а й гарант сталого соціально-економічного розвитку сільських територій.

Державна підтримка має забезпечувати передусім прибутковість фермерських господарств, що сприятиме їх економічній стійкості. У системі ринкових відносин ФГ може вважатися стійким, якщо його господарська діяльність забезпечує «... виконання всіх його зобов'язань перед працівниками, іншими суб'єктами господарювання, державою завдяки достатньому рівню доходів і відповідності доходів і витрат» [12]. Прибутковість фермерських господарств значною мірою залежить від цін на сільськогосподарську продукцію, а тому урядові органи, з урахуванням досвіду інших країн, мають створити дієві механізми регулювання цін, які будуть на користь інтересів селян, забезпечуючи їм оптимальний рівень рентабельності [13].

Оцінюючи світовий досвід розвитку малих форм господарювання в аграрному секторі, слід зазначити, що ФГ займають більшу частину сільськогосподарських угідь у світі і їм належить вагомий внесок у світове виробництво

агропродукції. Доказом цього є високий рівень продовольчого забезпечення у високорозвинених країнах, досягнення соціальної стабільності та належний рівень соціальної інфраструктури на селі, що позитивно вплинуло на формування потужного соціального капіталу сільських територій. Зокрема, підвищенню рівня продовольчого забезпечення в Німеччині за останні півстоліття країна завдячує саме фермерам. Однак це стало можливим в результаті системної державної політики, спрямованої на підтримку інтересів фермерських господарств [14]. Зазначимо, що спеціальне регулювання в сільському господарстві німецькі політики визнали виправданим, тому що слабка пристосованість сільськогосподарського виробництва і природна обмеженість попиту на агропродовольчу продукцію послаблюють позиції сільського господарства щодо інших галузей економіки.

Інший основний чинник аграрної політики Німеччини – це надання переваги фермерським господарствам, не лише з економічних мотивів, а й тих, що пов'язані зі збереженням навколишнього природного середовища та сільських поселень, ландшафтної естетикою. Підтримуємо думку дослідників, що основою села є сімейна ферма незалежно від її юридичного статусу [15]. Німеччина, як член Євросоюзу, проводить аграрну політику відповідно до Спільної сільськогосподарської політики цього співтовариства. Сільське господарство Німеччини отримує пряме субсидування з розрахунку на кожний гектар сільськогосподарських угідь (від 150 євро для рослинницьких господарств і до 500 євро – для тваринницьких). Фермери мають першочергове право на купівлю земельних ділянок, а обіг сільськогосподарських угідь контролює держава. Під час продажу земельної ділянки площею більше одного гектара продавець зобов'язаний повідомити про це спеціальне відомство. Першочергове право на її купівлю матиме фермер.

Крім того, держава сприяє кооперуванню фермерів, оскільки система кооперації розглядається як головний чинник розвитку сільського господарства, підвищення стійкості фермерських господарств та конкурентоспроможності виробленої ними агропродукції. У країні передбачено режим найбільшого сприяння фермерам у сфері кредитування. Німецьким фермерам надають кредити під 2–3,8 % річних, зазвичай під заставу того об'єкта, на будівництво якого вони беруть позики. Низька відсоткова ставка є потужним інструментом стимулювання розвитку сільськогосподарського виробництва [16].

Встановлено, що наявна система державної підтримки потребує певних заходів щодо її модернізації. Вважаємо, що в основі запропонованих заходів, крім загальноприйнятих принципів, необхідно враховувати специфічні, зокрема: помірний державний патерналізм (керівництво). Держава має сприяти розвитку, зокрема саморозвитку фермерських господарств, створювати належні умови для виробництва та реалізації одержаної продукції, обмежуючи при цьому обсяги прямого фінансування пріоритетних напрямів розвитку сільського господарства об'єднаної територіальної громади; синергія. Цей принцип передбачає на основі узагальнення вітчизняного досвіду та економічно розвинених країн забезпечити значно вищий економічний ефект від реалізації програм державної підтримки фермерських господарств; симетричність інформації; диференціювання за типами фермерських господарств. Нині фермерські господарства функціонують у формі юридичних та фізичних осіб, відповідно оподатковуються за різним підходом.

Зазначимо, що для малих фермерських господарств – виробників «нішевих» сільськогосподарських культур має бути розроблена регіональна програма підтримки зазначеної вище категорії сільськогосподарських товаровиробників. Її суть полягає у стимулюванні виробництва специфічної, лише для окремого регіону, сільськогосподарської продукції, що має важливе народногосподарське значення. Вважаємо, що у межах запропонованої регіональної програми доцільно передбачити компенсацію матеріальних витрат у розмірі 50 % на виробництво «нішевих» сільськогосподарських культур, які вирощують на території окремо взятого регіону (об'єднаної територіальної громади), на основі нормативів витрат матеріальних ресурсів, розроблених науковцями НДІ «Укראгропромпродуктивність», та їх вартості на кінець звітного періоду, що передуює початку нового фінансового року. Фінансування цієї програми має здійснюватися на основі подання до сектору агропромислового розвитку об'єднаної територіальної громади (ОТГ) відповідного пакета документів, а саме: документально задекларована площа посіву «нішевої» культури, орієнтовний бізнес-план вирощування, реквізити фермерського господарства. Після збирання врожаю «нішевої» сільськогосподарської культури та його реалізації на основі документального підтвердження кошти мають надійти на поточний рахунок фермерського господарства. Фінансова складова має базуватися на принципі співфінансування об'єднаної

територіальної громади і державних органів у співвідношенні 50:50.

На сьогодні для малих фермерських господарств має стати пріоритетним в їхній виробничій діяльності напрям виробництва тваринницької продукції. Доведено, що на розвиток галузі тваринництва потрібно значно більше фінансових ресурсів, а період їх окупності набагато триваліший порівняно з рослинництвом. У зв'язку з цим виділення коштів як державної підтримки на розвиток галузі тваринництва малими фермами повинен здійснюватися на конкурсній основі у формі грантів. З метою отримання гранту на розвиток сімейної тваринницької ферми голова фермерського господарства подає заявку до конкурсної комісії, яка створена у виконавчому органі об'єднаної територіальної громади.

Максимальний розмір гранту на розвиток сімейної тваринницької ферми має становити: для розведення великої рогатої худоби м'ясного та молочного напрямів – не більше 60 %, свиней та птиці – 50 % від нормативних витрат, які розроблені НДІ «Укראгропромпродуктивність».

Кошти гранту на розвиток сімейної тваринницької ферми можуть бути використані на такі цілі: розробку проектної документації для будівництва, реконструкції або модернізації сімейних тваринницьких ферм; комплектацію сімейних тваринницьких ферм і об'єктів з переробки тваринницької продукції обладнанням і технікою, а також їх монтаж; придбання сільськогосподарських тварин; інші напрями витрачання.

Термін дії гранту для сімейної тваринницької ферми має становити 24 місяці з дати отримання коштів на рахунок фермерського господарства, при цьому майно, що купують за рахунок коштів гранту, може бути використано виключно на розвиток і діяльність сімейної тваринницької ферми.

Основні критерії, яким має відповідати фермерське господарство для отримання гранту на розвиток сімейної тваринницької ферми такі: головою та членами фермерського господарства є громадяни (не менше двох, включно з головою господарства), що є родичами і спільно здійснюють виробничу діяльність, засновану на їхній особистій участі; фермерське господарство зареєстровано на сільській території ОТГ; фермерське господарство зареєстровано на території того ж ОТГ, де подають заявку на участь у конкурсі; фермерське господарство передбачає умови для створення власної або спільно з іншими сільськогосподарськими товаровиробниками кормової бази для сільськогосподарських тварин і птиці або

уклало договори (попередні договори) на поставку необхідного обсягу кормів; за відсутності у фермерському господарстві власної бази з переробки тваринницької продукції, і (або) у разі якщо господарство не є членом сільськогосподарського споживчого кооперативу, то плановане господарством поголів'я сільськогосподарських тварин до розвитку сімейної тваринницької ферми не має бути меншим: поголів'я основного маточного стада великої рогатої худоби, свиней – 50 голів; заявник має бізнес-план створення і розвитку сімейної тваринницької ферми щодо утримання високопродуктивних сільськогосподарських тварин і птиці із застосуванням високотехнологічного обладнання та сільськогосподарської техніки, збільшення обсягу реалізованої тваринницької продукції; економічне обґрунтування будівництва, реконструкції або модернізації сімейної тваринницької ферми з терміном окупності не більше 8 років; заявник подає кошторис витрат із зазначенням найменувань придбаного майна, виконуваних робіт, послуг, що надають, їх кількості, ціни, джерел фінансування; заявник зобов'язується оплачувати не менше 40 % вартості придбаного майна, виконуваних робіт, послуг, що надають, зазначених у плані витрат, зокрема безпосередньо за рахунок власних фінансових ресурсів не менше 10 % від вартості майна, виконуваних робіт, послуг, що надають; фермерське господарство планує створення не менше трьох нових постійних робочих місць на рік отримання гранту; заявник зобов'язується зберегти створені нові постійні робочі місця протягом не менше 5 років після отримання гранту; фермерське господарство зобов'язується здійснювати діяльність протягом не менше 5 років після отримання гранту; голова фермерського господарства не є засновником (учасником) іншої підприємницької структури за винятком фермерського господарства, головою якого він є на момент подачі заявки на участь у конкурсі; фермерське господарство не має простроченої заборгованості по податках, страхових внесках, пені, штрафів; фермерське господарство, головою якого є заявник, є єдиним місцем його працевлаштування протягом не менше 5 років з дати отримання гранту.

Конкурс на відбір сімейних тваринницьких ферм мають оголошувати публічно, де обов'язково вказують терміни приймання заявок від господарств. Конкурс проводять у два етапи: на першому (заочному) етапі конкурсна комісія вивчає документи заявників; на другому – проводить очне заслуховування й обговорення планів фермера з розвитку господарства. Фі-

нансовою основою програми підтримки розвитку фермерських господарств з виробництва тваринницької продукції мають бути кошти місцевих ОТГ та державного бюджету у співвідношенні 30:70.

Узагальнення досвіду використання методів державної підтримки в економічно розвинених країнах світу дозволило встановити позитивний результат від реалізації програм підтримки молодих фермерів [17, 18]. Пропонуємо використати адаптовану до умов України програму підтримки фермерів-початківців. Критеріями програми стосовно учасників визначено такі: вік голови фермерського господарства – не більше 35 років, середній вік учасників господарства – не більше 40 років, пріоритет надається заявникам з вищою освітою аграрного профілю. Надання фінансової допомоги доцільно проводити на конкурсній основі через виділення грантів.

До конкурсу недоцільно допускати фермерів-початківців, які не займаються підприємницькою діяльністю протягом останніх трьох років як індивідуальні підприємці і не були засновниками або учасниками підприємницької структури. Водночас, винятком має бути фермерське господарство, головою якого він є на день подання заявки до конкурсної комісії з проведення конкурсного відбору на отримання грантів у формі субсидій для малих форм господарювання. Період підприємницької діяльності фермером в сукупності має становити не більше шести місяців протягом останніх трьох років; у попередньому періоді фермер не був одержувачем гранту на створення і розвиток фермерського господарства або ж гранту на розвиток сімейних тваринницьких ферм; фермерське господарство зареєстровано на сільській території ОТГ; фермер-початківець є головою господарства, діяльність якого на дату подання заявки не перевищує 24 дні з дня його реєстрації на території ОТГ; фермер має середню спеціальну або вищу сільськогосподарську освіту чи отримав додаткову професійну освіту з сільськогосподарської спеціальності, або має трудовий стаж роботи у сільському господарстві не менше трьох років; представив бізнес-план по створенню, розширенню, модернізації виробничої бази фермерського господарства, складений план витрат; погоджується на передачу та обробку його персональних даних відповідно до чинного законодавства; господарство не має заборгованості по податках, зборах та інших обов'язкових платежах до бюджетів різних рівнів, термін виконання по яких настав відповідно до чинного законодавства.

Вважаємо, що гранти доцільно надавати фермерам-початківцям на такі цілі: розробка проектною документації для будівництва (реконструкції) виробничих і складських будівель, приміщень, призначених для виробництва, зберігання та переробки сільськогосподарської продукції; придбання, будівництво, ремонт і перебудову виробничих і складських будівель, приміщень, прибудов, інженерних мереж, загорожень і споруд, необхідних для виробництва, зберігання та переробки сільськогосподарської продукції, а також їх реєстрація; будівництво доріг і під'їздів до виробничих і складських об'єктів, необхідних для виробництва, зберігання та переробки сільськогосподарської продукції; підключення виробничих та складських будівель, приміщень, прибудов та споруд, необхідних для виробництва, зберігання та переробки сільськогосподарської продукції, до інженерних мереж електро-, водо-, газо- і теплопостачання, дорожній інфраструктурі; придбання сільськогосподарських тварин; придбання сільськогосподарської техніки та інвентарю, вантажного автомобільного транспорту, обладнання для виробництва та переробки сільськогосподарської продукції.

Щодо основних документів, які є обов'язковими до подання: копія паспорта громадянина України; копія документа (з додатком) про середню спеціальну або вищу освіту, про додаткову професійну освіту по сільськогосподарській спеціальності, або про досвід роботи в сільському господарстві не менше трьох років, витяг з погосподарської книги; бізнес-план по створенню, розширенню, модернізації виробничої бази фермерського господарства; план витрат, запропонованих до співфінансування за рахунок гранту на створення і розвиток фермерського господарства, із зазначенням найменувань придбаного майна, виконуваних робіт, послуг, що надаються, їх кількості, ціни, джерел фінансування; копії документів, що підтверджують наявність власних коштів у розмірі не менше 10 % від очікуваної суми гранту; копії попередніх договорів про реалізацію сільськогосподарської продукції; документи (або копії), що підтверджують постійне проживання фермера-початківця або зобов'язання переїхати на постійне місце проживання в сільській території за місцем знаходження і реєстрації фермерського господарства, головою якого він є, і той факт, що дане фермерське господарство є єдиним місцем його працевлаштування.

Відповідальність за достовірність відомостей, наведених у документах, покладається на фермера-початківця.

Нині можна виділити такі форми взаємодії держави й аграрного підприємництва: приватно-державне партнерство, спільні підприємства, соціальне партнерство, державне регулювання і підтримка аграрного підприємництва, вільні (спеціальні) економічні зони, лобювання, інтеграція, кооперація, кластери.

Одним із напрямів соціального партнерства аграрних підприємницьких структур з органами влади різних рівнів, громадськими й некомерційними об'єднаннями є розвиток програми шкільного харчування. Зазначимо, що станом на 2016 р. різні за формою програми шкільного харчування реалізуються у понад 130 країнах світу. Головним завданням більшості з них є забезпечення учнів повноцінним гарячим харчуванням, приготованим з місцевої сировини.

У країнах світу дотримують різних схем організації подібних взаємин. Зокрема, у США Міністерство сільського господарства допомагає школам встановлювати зв'язки з місцевими фермерськими господарствами. Подібна система діє в Індії, де питаннями організації постачання опікуються батьківські комітети, асоціації вчителів і батьків [19].

Відомо, що більшість сучасних програм, орієнтованих на взаємовигідні відносини держави, місцевих органів влади і фермерів, спираються на «бразильську модель». У 2009 р. прийнято закон, який зобов'язав бразильські муніципалітети витратити не менше 30 % із виділеного бюджету на закупівлю продуктів харчування у місцевих фермерів. Отже, ефект дії аналізованої програми не обмежується тим, що діти отримують на постійній основі здорове шкільне харчування. Не менш важливо, що до процесу забезпечення продуктами залучено приблизно 4 млн малих фермерських господарств. Сучасна програма шкільного харчування у Бразилії є ефективним інструментом розвитку малих фермерських господарств і, в кінцевому підсумку, покращення їх матеріального добробуту [20].

Вважаємо, що подібні програми доцільно запровадити і в територіальних громадах країни. Із цією метою на законодавчому рівні необхідно організувати закупівлю продуктів харчування для дітей дошкільних, загальноосвітніх навчальних закладів та в закладах для громадян, що потребують соціальної допомоги й реабілітації державної та комунальної власності, на яку не поширюватиметься положення Закону України «Про здійснення державних закупівель». Одночасно, на відповідних замовників в особі представників виконавчого органу ОТГ покласти обов'язок закуповувати продукти хар-

чування за цінами, що не перевищують поточні офіційні середньостатистичні ціни в регіоні.

На законодавчому рівні для усіх операторів ринку, зокрема фермерських господарств-постачальників продуктів харчування в шкільні та дошкільні заклади, запровадити вимогу обов'язкової системи управління безпеки харчових продуктів, заснованої на принципах ХАССП (НАССР) [21]. Згідно зі ст. 20 Закону «Про основні принципи та вимоги до безпеки та якості харчових продуктів» оператор ринку зобов'язаний розробляти та застосовувати постійно діючі процедури, засновані на принципах системи аналізу небезпечних чинників і контролю у критичних точках, а також забезпечувати належну підготовку для цього осіб, відповідальних за такі процедури під час виробництва й обігу харчових продуктів [22].

На нашу думку, запровадження такої співпраці між фермерськими господарствами і місцевими органами влади матиме певні позитивні результати для всіх зацікавлених у цій угоді сторін, зокрема: формується раціональна система ціноутворення й оплати, оскільки із взаємовідносин виключаються торгово-посередницькі структури; створюються можливості збільшення виробництва, що в перспективі приведе до підвищення рівня життя членів домогосподарств, а в глобальному значенні – до підвищення рівня життя в країні; у сільській місцевості фермери-постачальники продуктів здебільшого є батьками учнів місцевої школи – отримувача продукції. Отже, у них з'являється можливість на неформальній основі позитивно впливати на якість харчування своїх дітей.

Варто наголосити, що формування прозорих і конструктивних відносин між підприємцями агробізнесу, державною та місцевою владою ускладнюється низкою чинників: з боку підприємницьких структур недовіра і неготовність підприємців налагоджувати співпрацю із владними структурами внаслідок сформованого певного упередження через відповідні дії деяких чиновників. З боку владних структур, особливо місцевого рівня, можна відзначити несприйняття щодо належної участі підприємницького співтовариства у вирішенні соціально-економічних завдань з розвитку сільських територій.

Для побудови ефективної взаємодії фермерських господарств та інших суб'єктів аграрного підприємництва і державних та місцевих органів самоврядування необхідно спільно визначити пріоритети соціально-економічної, інноваційної, екологічної політики. На основі цього нами виділено основні напрями взаємодії суб'єктів аграрного підприємництва та органів державної і місцевої влади й управління.

Зокрема, економічна взаємодія має передбачати підвищення ефективності функціонування підприємницьких структур агробізнесу і забезпечення високих доходів сільського населення, що позитивно впливатиме на розвиток галузей аграрної економіки, розвиток підприємницьких структур, зокрема підвищення соціального капіталу. В економічній сфері основними точками дотику аграрного підприємництва та органів управління будуть у стратегічному плануванні розвитку галузей сільського господарства; наповнення бюджету всіх рівнів; модернізації й інноваційного розвитку аграрного сектору країни.

Водночас, соціальна взаємодія має бути зорієнтованою на підвищення рівня та якості життя, поліпшення умов праці й збереження навколишнього природного середовища. Соціальні завдання з розвитку села можна успішно вирішувати через об'єднання зусиль і ресурсів як на національному, регіональному та локальному рівнях. Водночас важливо знайти баланс інтересів між сільським підприємництвом, державною владою, місцевим самоврядуванням та місцевими громадами щодо відповідальності за добробут займаних територій. Зокрема це вирішення проблеми охорони навколишнього середовища в місцях діяльності підприємства, благоустрою навколишньої території, створення програм підтримки для своїх працівників та членів їх сімей, розвитку соціальної інфраструктури в сільських поселеннях, де проживають співробітники організації.

Екологічна взаємодія аграрного підприємництва і держави обумовлено необхідністю збереження й раціонального використання природних ресурсів, відтворення родючості сільськогосподарських угідь, застосування екологічнобезпечних технологій вирощування сільськогосподарських культур та утримання сільськогосподарської худоби і птиці, раціонального використання і відтворення лісових масивів, що знаходяться на території ОТГ.

Щодо правової взаємодії, то основними передумовами для її встановлення між аграрним підприємництвом та державою, є ініціатива підприємців у сфері розроблення законопроектів і внесення поправок до них, прагнення великих агрохолдингів брати участь у політичних процесах. Вважаємо, що перелічені вище пріоритетні напрями взаємодії фермерського господарства із органами управління та влади сприятимуть формуванню соціального капіталу, який безпосередньо впливає на реалізацію принципів сталого розвитку як на рівні господарства, сільської території, так і національному рівні.



**Висновки.** Доведено позитивний вплив соціального капіталу на ефективний розвиток фермерського господарства, сільської території та забезпечення продовольчої безпеки країни. Обґрунтовано, що пріоритетними напрямками посилення соціального капіталу сільських територій мають стати заходи щодо взаємодії аграрного підприємництва і місцевих органів влади у вирішенні завдань розвитку територіально-господарських комплексів, а також соціальної інфраструктури. Серед таких завдань виділено: створення сприятливих умов для притоку інвестицій в сільське господарство регіону; інформаційно-консультаційне забезпечення малих форм господарювання; моніторинг підприємницької діяльності підприємницьких організацій на рівні локальної території для оцінки результативності й ефективності реалізації державних програм і проєктів, діагностики економічної, соціальної та інноваційної ситуації на сільській території і загалом по району.

Важливе значення щодо формування соціального капіталу відводиться фермерським господарствам, розвиток яких потребує модернізації інструментів державної підтримки. Узагальнено досвід провідних країн світу щодо підтримки молодих фермерів та визначено необхідність запровадження таких підходів у вітчизняній практиці, що сприятиме підвищенню соціального капіталу сільських територій. Запропоновано інструменти підтримки фермера-початківця, виділено основні критерії допуску до подання документів щодо одержання гранту та визначено джерела фінансування, що сприятиме як працевзнятості на селі, так і розвитку сільської території загалом. Крім цього, існує необхідність у розробці регіональних програм підтримки малих фермерських господарств-виробників «нішевих» сільськогосподарських культур, які б передбачали компенсацію матеріальних витрат на її виробництво у розмірі 50 % від величини нормативів затрат.

Одним із напрямів соціального партнерства аграрних підприємницьких структур із різними стейкхолдерами є розвиток програми шкільного харчування, на основі яких буде забезпечено якісне та безпечне харчування дітей шкільного віку, створення нового каналу продажу вирощеної продукції фермерами та інші позитивні аспекти у розвитку сільської території.

## СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Cofré-Bravo G., Klerkx Laurens, Englera A. Combinations of bonding, bridging, and linking social capital for farm innovation: How farmers configure different support networks. *Journal of Rural Studies*. 2019. Vol. 69. P. 53–64. URL: <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2019.04.004>
2. Kenny D.C. Modeling of natural and social capital on farms: Toward useable integration. *Ecological Modelling*. 2017. Vol. 356. P. 1–13. URL: <https://doi.org/10.1016/j.ecolmodel.2017.04.010>
3. Sun H., Hartarska V., Zhang L., Nadolnyak D. The Influence of Social Capital on Farm Household's Borrowing Behavior in Rural China. *Sustainability*. 2018. Vol. 10, no 12. P. 43–61. URL: <https://doi.org/10.3390/su10124361>
4. Kehinde A.D., Adeyemo R., Ogundej A.A. Does social capital improve farm productivity and food security? Evidence from cocoa-based farming households in Southwestern Nigeria. *Helion*. 2021. Vol. 7, no. 3. P. 43–52. URL: <https://doi.org/10.1016/j.hrlion.2021.e06592>
5. Mamiit R.J., Gray S., Yanagida J. Characterizing farm-level social relations' influence on sustainable food production. *Journal of Rural Studies*. 2021. Vol. 86. P. 566–577. URL: <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2021.07.014>
6. Wolz A., Fritsch J., Pencáková J. The impact of structural social capital on farm income in the Czech Republic. *Agricultural economics*. 2012. Vol. 52, no. 6. P. 281–288.
7. Bronisz U., Curie M., Heijman W. The impact of intellectual and social capital on the competitiveness of Polish regions. *Scientific Journal Warsaw University of Life Sciences – SGGW Problems of World Agriculture*. 2014. Vol. 14 (XXIX), no. 4. P. 25–36.
8. Khadjavi M., Sipangule K., Thiele R. Social Capital and Large-Scale Agricultural Investments: An Experimental Investigation. *The Economic Journal*. 2021. Vol. 131. Is. 633. P. 420–449 URL: <https://doi.org/10.1093/ej/ueaa050>
9. Atack J., Bateman F. *To Their Own Soil: Agriculture in the Antebellum North*. Ames: Iowa State University Press, 1987.
10. Зарубіжний досвід розвитку ФГ (з прикладу США, Канади, Німеччини, Польщі). Електронна бібліотека ДДТУ ім. П.О. Сухого. URL: [https://docviewer.yandex.ru/view/77716604/?\\*](https://docviewer.yandex.ru/view/77716604/?*)
11. Биба В.А., Корінець Р.Я. Економічні аспекти державної підтримки фермерських господарств України. *Агросвіт*. 2018. № 11. С. 27–32.
12. Биба В.А., Корінець Р.Я. Організаційно-економічні засади підвищення ефективності виробництва сільськогосподарської продукції в фермерських господарствах України. *Економіка та держава*. 2018. № 6. С. 88–92.
13. Папцов А.Г. Механизмы регулирования рынков продукции растениеводства в ЕС. *Экономика сельского хозяйства России*. 2014. № 7. С. 66–71.
14. Борнякова Е. В. Международный опыт государственной помощи сельскому хозяйству. *Вестник Удмуртского университета. Серия «Экономика и Право»*. Вып. 2. № 2–2. 2011. С. 10–15.

15. Папцов А.Г., Набиев Т.Т. К вопросу о роли, сущности и эффективности государственного регулирования аграрного сектора в развитых странах. Доклады Таджикской академии сельскохозяйственных наук. 2014. № 1 (39). С. 41–48.

16. Копитець Н. Г. Ринок яловичини в Україні: сучасний стан та перспективи. Економіка та управління АПК. 2015. № 1. С. 59–64.

17. Balezantis T., Ribasauskiene E., Morkunas M., Volkov A. Young farmers' support under the Common Agricultural Policy and sustainability of rural regions: Evidence from Lithuania/ Land Use Policy. 2020. Vol. 24. URL: <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2020.104542>

18. Faysse N. Policies to support young farmers: an international review and a first look from a Thai perspective. URL: [https://www.researchgate.net/publication/321795855\\_Policies\\_to\\_support\\_young\\_farmers\\_an\\_international\\_review\\_and\\_a\\_first\\_look\\_from\\_a\\_Thai\\_perspective](https://www.researchgate.net/publication/321795855_Policies_to_support_young_farmers_an_international_review_and_a_first_look_from_a_Thai_perspective)

19. Школи як система покращення харчування. Продовольство та харчування у школах – новий вигляд. URL: <https://www.unscn.org/uploads/web/news/document/School-Paper-RU-WEB.pdf>

20. Програми шкільного харчування сприяють зміцненню здоров'я, підвищенню рівня освіти та розвитку. URL: <http://www.fao.org/publications/highlights-detail/ru/c/1107079/>

21. Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів: Закон України від 23.12.1997 р. № 771/97-ВР. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/771/97-%D0%B2%D1%80/stru>

22. Про затвердження Вимог щодо розробки, впровадження та застосування постійно діючих процедур, заснованих на принципах Системи управління безпечністю харчових продуктів (НАССР): Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 01.10.2012 р. № 590. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1704-12>

## REFERENCES

1. Cofré-Bravo, G., Klerkx, L., Englera, A. (2019). Combinations of bonding, bridging, and linking social capital for farm innovation: How farmers configure different support networks. *Journal of Rural Studies*. Vol. 69, pp. 53–64. Available at: <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2019.04.004>

2. Kenny, D.C. (2017). Modeling of natural and social capital on farms: Toward useable integration. *Ecological Modelling*. Vol. 356, pp. 1–13. Available at: <https://doi.org/10.1016/j.ecolmodel.2017.04.010>

3. Sun, H., Hartarska, V., Zhang, L., Nadolnyak, D. (2018). The Influence of Social Capital on Farm Household's Borrowing Behavior in Rural China. Vol. 10, no 12, 4361 p. Available at: <https://doi.org/10.3390/su10124361>

4. Kehinde, A.D., Adeyemo, R., Ogundej, A.A. (2021). Does social capital improve farm productivity and food security? Evidence from cocoa-based farming households in Southwestern Nigeria. *Helion*. Vol. 7, no. 3, pp. 43–52. Available at: <https://doi.org/10.1016/j.hrlion.2021.e06592>

5. Mamiit, R.J., Gray, S., Yanagida, J. (2021). Characterizing farm-level social relations' influence on sustainable food production. *Journal of Rural Studies*. Vol. 86, pp. 566–577. Available at: <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2021.07.014>

6. Wolz, A., Fritsch, J., Pencáková, J. (2012). The impact of structural social capital on farm income in the Czech Republic. *Agricultural economics*. Vol. 52, no. 6, pp. 281–288.

7. Bronisz, U., Curie, M., Heijman, W. (2014). The impact of intellectual and social capital on the competitiveness of Polish regions. *Scientific Journal Warsaw University of Life Sciences – SGGW Problems of World Agriculture*. Vol. 14 (XXIX), no. 4, pp. 25–36.

8. Khadjavi, M., Sipangule, K., Thiele, R. (2021). Social Capital and Large-Scale Agricultural Investments: An Experimental Investigation. *The Economic Journal*. Vol. 131, iss. 633, pp. 420–449 Available at: <https://doi.org/10.1093/ej/ueaa050>

9. Atack, J., Bateman, F. (1987). *To Their Own Soil: Agriculture in the Antebellum North*. Ames: Iowa State University Press.

10. Zarubizhnyj dosvid rozvytku FG (on the example of the USA, Canada, Germany, Poland). [Foreign experience in the development of farming]. Available at: [https://docviewer.yandex.ru/view/77716604/?\\*](https://docviewer.yandex.ru/view/77716604/?*)

11. Byba, V.A., Korinets, R.Ya. (2018). Ekonomichni aspekty derzhavnoyi pidtrymky fermerskyx gospodarstv Ukrainy [Economic aspects of state support of Ukrainian farms]. *Agrosvit [Agrosvit]* no.11, pp. 27–32.

12. Byba, V.A., Korinets, R.Ya. (2018). Organizacijno-ekonomichni zasady pidvyshhennya efektyvnosti vyrobnyctva silskogospodarskoyi produkciyi v fermerskyx gospodarstvax Ukrainy. [Organizational and economic principles of improving the efficiency of agricultural production in farms of Ukraine]. *Ekonomika ta derzhava [Economy and state]* no.6, pp. 88–92.

13. Papcov, A.G. (2014). Mehanizmy regulirovaniya rynkov produkci i rasteniievodstva v ES. [Mechanisms for regulating crop markets in the EU]. *Jekonomika sel'skogo hozhajstva Rossii [Russian agricultural economy]*, no7, pp. 66–71.

14. Bornjakova, E.V. (2011). Mezhdunarodnyj opyt gosudarstvennoj pomoshhi sel'skomu hazhajstvu. [International experience of state aid to agriculture]. *Vestnik Udmurtskogo universiteta. Serija «Jekonomika i Pravo»*. [Bulletin of Udmurt University. Economics and Law Series]. Iss. 2, no 2–2, pp. 10–15.

15. Papcov, A.G., Nabiev, T.T. (2014). K voprosu o roli, sushhnosti i jeffektivnosti gosudarstvennogo regulirovaniya agrarnogo sektora v razvityh stranah [On the role, nature and effectiveness of state regulation of the agricultural sector in developed countries]. *Doklady Tadzhijskoj akademii sel'skohozhajstvennyh nauk [Reports of the Tajik Academy of Agricultural Sciences]*, no.1 (39), pp. 41–48.

16. Kopytets, N.G. (2015). Rynok yalovychny v Ukraini: suchasnyj stan ta perspektyvy [Beef market in Ukraine: current status and prospects]. *Ekonomika ta upravlinnya APK [Economics and management of agro-industrial complex]*, no. 1, pp. 59–64.

17. Balezentis, T., Ribasauskiene, E., Morkunas, M., Volkov, A. (2020). Young farmers' support under the Common Agricultural Policy and sustainability of rural regions: Evidence from Lithuania/ Land Use Policy. Vol. 24. Available at: <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2020.104542>

18. Faysse, N. Policies to support young farmers: an international review and a first look from a Thai perspective. Available at: [https://www.researchgate.net/publication/321795855\\_Policies\\_to\\_support\\_young\\_farmers\\_an\\_international\\_review\\_and\\_a\\_first\\_look\\_from\\_a\\_Thai\\_perspective](https://www.researchgate.net/publication/321795855_Policies_to_support_young_farmers_an_international_review_and_a_first_look_from_a_Thai_perspective)

19. Shkoly yak systema pokrashhennya xarchuvannya. Prodovolstvo ta xarchuvannya u shkolax – novyj vyglyad [Schools as a nutrition improvement system. Food and nutrition in schools – a new vision]. Available at: <https://www.unscn.org/uploads/web/news/document/School-Paper-RU-WEB.pdf>

20. Programy shkilnogo xarchuvannya spryayut zmichnennyu zdorovya, pidvyshhennyu rivnya osvity ta rozvytku [School feeding programs promote health, education and development]. Available at: <http://www.fao.org/publications/highlights-detail/ru/c/1107079/>

21. Pro osnovni pryncypy ta vymogy do bezpechnosti ta yakosti xarchovykh produktiv: Zakon Ukrayiny vid 23.12.1997 r. no. 771/97-VR [On the basic principles and requirements for food safety and quality: Law of Ukraine of 23.12.1997 № 771/97-VR]. Available at: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/771/97-%D0%B2%D1%80/stru>

22. Pro zatverdzhennya Vymog shho dorozrobky, vprovadzhennya ta zastosuvannya postijno diyuchykh procedur, zasnovanykh na pryncypax Systemy upravlinnya bezpechnistyu xarchovykh produktiv (NASSR): Nakaz Ministerstva agrarnoyi polityky ta prodovolstva Ukrayiny vid 01.10.2012 r. no 590. [On approval of the Requirements for the development, implementation and application of permanent procedures based on the principles of the Food Safety Management System (HACCP): Order of the Ministry of Agrarian Policy and Food of Ukraine dated 01.10.2012 № 590]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1704-12>

## Improving the instruments of state support for farms development as a component of rural areas social capital

Vyborna V.

The article considers measures taken to improve state support of farms as a component of rural areas social capital. It has been proved that farms have a weak position in the market environment due to the peculiarities of their economic nature which requires the use of effective instruments of state support.

Instruments of state support for the development of farms in the leading countries aimed at supporting farmers' income, risk insurance, sales promotion, etc. were systematized in the study. The need to develop regional programs to support small farms producing "niche" crops, which would provide compensation for material costs of its production in the amount of 50% of the cost standards. The procedure for providing such support has been developed and the possibilities of financial support on the principle of co-financing of the united territorial community and state bodies in the ratio of 50:50 have been determined.

The expediency of state support for novice farmers through providing grants for a family livestock farm establishment of has been proved. The study systematizes the criteria that a novice farmer must meet to be admitted to the competition and the lists the basic documents to be submitted. The funds of local united territorial communities and the state budget in the ratio of 30:70 should make the financial basis of the program to support the farms development for the production of livestock products. It is determined that the maximum size of the grant for the development of a family livestock farm should make: for cattle and meat cattle breeding - under 60%, pigs and poultry - 50% of regulatory costs with the grant period of 24 months.

It is argued that the development of farms social partnership with different stakeholders is one of the areas of formation of rural areas social capital. To this end, it is proposed to develop a school nutrition program in rural areas, which will provide quality and safe nutrition for school-age children, to create a new channel for the distribution of products grown by farmers and other positive aspects of rural development.

**Key words:** farms, state support, regional support, grant support, social capital, rural area.



Copyright: Виборна В.Д. © This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.



ORCID iD:  
Виборна В.Д.

<https://orcid.org/0000-0001-5780-7989>